

Er det den samme Gud?

I år 384 foregik der, med imperiets åndelige fyrårn, Quintus Aurelius Symmachus, som initiativtager, og efter al sandsynlighed med dennes beundrer, Aurelius Augustinus, på tilhørepladserne, en i sandhed epokal diskussion i det Romerske Senat på Forum Romanum. Spørgsmålet var: Er det den samme Gud, vi tror på som hedninger, som agnostikere og som kristne, og skal den kristne kejser derfor blive ved med at understøtte det hedenske præsteskab og den hedenske kult.

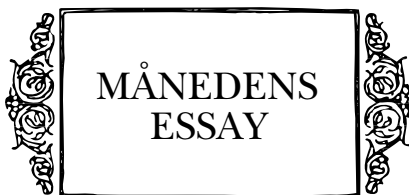
Formelt drejede diskussionen sig om, om den årtusindgamle statsstøtte til Vestalinderne skulle opretholdes, og om Den Gyldne Victoriastatue og dens alter skulle vende tilbage til sin plads i senatet. Reelt drejede diskussionen sig om det helt grundlæggende for enhver stats overlevelse, nemlig denne stats åndelige fundament.

Ethvert samfund, enhver kultur og enhver civilisation er jo som bekendt ikke ret meget andet eller mere end en plastisk udfoldelse af de potentialer, som indeholdes i det åndelige udgangspunkt. Naturligvis kan der være ydre klimatiske og naturmæssige faktorer, stærke nabokulturer eller andet, som sætter rammerne eller potentielt helt udsletter et folk, en kultur eller en civilisation. Ja, rammerne kan ligefrem skabe, hvad Oswald Spengler kalder en kulturel pseudomorfose, dvs. at kulturen tvinges ind i rammer sat af andre kulturer.

Men hvordan rammerne udfyldes afhænger så godt som udelukkende af, hvilke potentialer det åndelige fundament indeholder. Derfor er de mest betydningsfulde beslutninger, et folk kan tage, da også af rent åndelig karakter. Alt andet er sekundært og afledet.

De mest betydningsfulde og

magtfulde mennesker er derfor også dem, der påvirker kulturens ånd, dens menneskesyn og dens verdenssyn, dvs. dens religion.

De oldkirkelige synoder, hvor kristenhedens dogmer blev fastsat, er uden tvivl de vigtigste begivenheder i vesterlandets historie.

Og det vil naturligvis også sige, at så længe kristenheden er kristen, så vil teologien være videnskaberens dronning, og hvis den kristne kirke afskaffes, så vil det skyldes, at en anden religions præster og ideologer har fået overtaget.

*

Indtil for 200 år siden var det stort set alene kristne teologer, som formede vort lands åndelige udvikling, derefter var det i 100 år en blanding af præster og delvist sekulariserede præstebørn i form af forfattere og tænkere, og de seneste 120 år har det i hovedsagen været præsterne for en ny post-kristen og antikristen humanisme, som har formet den åndelige udvikling.

Når Danmark om 30 år, for så vidt som det til den tid overhovedet giver mening at tale om et land og ikke blot om et geografisk område med en historisk betegnelse, formentlig er et videnskabeligt, moralsk og økonomisk forarmet land, så vil det på overfladen dels skyldes, at den generation, som nu er på vej til at overtage landet, for det første er meget lille, for det an-

det er uden dannelse og opdraget til at være narcissistiske neurotikere og for det tredje for en stor dels vedkommende er såvel sproglige som kulturelle analfabeter; dels vil det skyldes den muslimske indvandring, og dels vil det skyldes velfærdsstaten: Velfærdsstaten ødelægger for det første den personlige moral, for det andet glæden og tilfredsstillelsen ved at yde en indsats i livet og for det tredje de naturlige familieband.

Men alle disse enkeltfaktorer, inklusiv familiens opløsning og det lave fødselstal, er biprodukter af den åndelige krise, som Europa har befundet sig i i 140 år, og som nu har fået karakter at et ganske bevidst selvmord.

Ikke kun den unge generation, men også vores verdensdel som sådan, kan diagnosticeres som en tilsyneladende paradoksalt sammensmeltning af en neurotisk narcissist og en selvforagtede suicidalpatient. Ser man nærmere efter, er sammensmeltningen imidlertid slet ikke særlig paradoksalt, thi vi mennesker kan formentlig slet ikke undgå at lide af selvhad, når vi ser for længe på vort eget spejlbillede.

Ligesom Augustin, Gregor den store, Benedict, Boetius, Alcuin, Anselm, Thomas Aquinas og Luther var de vigtigste enkeltpersoner bag skabelsen af Europas storhed, og alle er vigtige forudsætninger for alt det, som gav Europa åndelig, teknologisk og økonomisk styrke, således er Rousseau, Kant, Hegel, Nietzsche, Marx og Freud de symbolske repræsentanter for alt det, som atter nedbrød Europa.

*

De mest indflydelsesrige danske biskopper for modernismens re-

ligion var Georg Brandes og Poul Henningsen (og Georg Brandes var virkelig en stor forfatter), men de afspejlede blot tidsånden, og de havde under sig utallige præster i form af generation efter generation af fritænkende og selvopofrende folkeskole- og gymnasielærere, som langsomt og med brændende religiøs iver efterhånden fik den nye religion presset ind i hovederne på den modvillige befolkning.

Det var en missionsopgave, som ofte krævede ganske store personlige ofre fra missionærernes side, og som i nogle henseender var sværere, end da de kristne missionærer kom til Danmark tusind år tidligere. Medens kristendommen har et klart anknætningspunkt til den naturlige lov og til verden, som den faktisk ser ud, også for ædruelige hedenske øjne, så kræver modernitetens og velfærdsstatens religion, at man forlader den naturlige sans for det gode, det skønne og det sande og kaster sig ud på de ti tusind favne. Man skal, i en omvendning af alle værdier, give sig dæmonien i vold.

Den nye humanreligion kræver fornægtelse af sansen for retfærdighed og straf, den kræver fornægtelse af den naturlige sans for hierarkier og for sammenhængen mellem indsats og belønning, den kræver fornægtelse af sammenhængen mellem seksualitet og forplantning og ikke mindst kræver den fornægtelse af sansen for familie og slægt.

Man kan hævde, at dette er en tilbagevendende til hedenskabet, men det er kun sandt, for så vidt som det er en tilbagevendende til hedenskabets aller mest dæmoniske og unaturlige side: den dualistiske verdensfornægtende hedenskab med dens fangarme ud mod den gnostiske og manikæiske kristendom. Kun den, som har lært at benægte menneskets menneskelighed, kan kalde en sådan livsholdning naturlig.

*

Ligesom gnosticisme og manikæisme er humanreligionen en for-

sagelse af al naturlighed og af verden, som den faktisk er, til fordel for en naturlighed som alene findes i en indbildt skyggeverden.

Selvmodsigelserne formelig står i kø: Man kalder f.eks. den kristne seksualmoral for unaturlig og den moderne relativistiske seksualmoral for naturlig, men netop denne seksualmoral kan kun opretholdes, fordi den er omgivet af et arsenal af højst unaturlige teknologiske innovationer. Man må uvægerligt spørge: Hvad naturligt er der ved en seksualmoral, som kun kan opretholdes, fordi der f.eks. dels er opfundet piller, som ændrer kvinders naturlige hormonbalance og dels fordi, der som bagstop findes en moderne, og for kvinden relativt ufarlig, metode til fjernelse af uønskede fostre, når pillen ikke virker. Hvem ville – som danske forældre i dag almindeligvis gør – opdrage sin børn til som 14-15 årige at gå ud på markedet og opføre sig "naturligt", hvis der ikke fandtes disse højst unaturlige hjælpemidler til at hjælpe den naturlige livsstil på vej. Uden abort som ultimativ bagstopper er en fri seksualmoral ganske enkelt umulig. Og uden penicillin er abort ganske farlig. 'Naturligheden' er afhængig af teknologien.

Og på tilsvarende vis forholder det sig med de nye livsformer, hvor man bryder de rammer, som familie og slægt traditionelt har sat om menneskelivet. Man kalder denne form for overspændt egoisme og narcissisme for naturlighed og frihed, men det er en naturlighed, som er afhængig af et gigantisk netværk af kunstige og nyopfundne støtteforanstaltninger. Familiens delvise opløsning er med andre ord sket parallelt med skabelsen af en stat, som griber langt mere dybtgående ind i det enkelte menneskes liv, end slægt og kernefamilie gjorde det. Og dette stadig snævrere korsét kalder man så frihed og naturlighed. For at råde en lille smule bod på familiens delvise opløsning har man måttet inddrage ca. 60% af samfundets samlede økonomi under staten. Det kalder man velfærdsstat, men det bevirker en langt højere grad af

frihedsindskrænkning, end hove-riet og stavnsbåndet gjorde.

Det moderne begreb om naturlighed og frihed er tydeligvis, ligesom Manikæismens 'sande indsigt', hentet i et punkt uden for verden og kan derfor ikke, som kristendommen, hente støtte i en naturlig lov og en naturlig hedensk fornuft.

Og så meget desto mere imponerende var den nye religions sejr over kristendommen i det tyvende århundrede. Det kan vanskeligt forklares som andet end som en dæmonisk besættelse. En besættelse som i vor tid har udviklet sig til en decideret døds kult. En hel verdensdel som tilsyneladende ikke har noget højere ønske end sin egen magtpolitiske, økonomiske, demografiske og kulturelle udslettelse.

I den grad er det ånden, der determinerer materien, at den åbenbart kan få en kultur til at ønske sin egen undergang. Dette selvhad er helt enestående for Europa og har ingen historisk parallel, i hvert fald ikke i så stor skala.

Men mange af problemerne kendte man også i den sidste del af antikken, og der var lige fra Augustus og fremefter en generel vilje til at forsøge at bekæmpe opløsningen. Spørgsmålet var blot, hvordan det skulle gøres.

Og det var netop baggrunden for den debat, der foregik i senatet anno domini 384 med Quintus Aurelius Symmachus som hovedkraft.

*

Senatsdiskussionens omdrejningspunkt var, om imperiet, samtidig med at en stor del af dets ledende folk havde tilsluttet sig den stadig mere selvsikre og aggressive kristendom, stadig officielt skulle anerkende den hedenske religion og de hedenske guder. Guder, som vel kun et forsvindende mindretal af eliten stadig troede på, da de fleste enten var stoiske agnostikere, nyplatonikere, manikæere eller kristne, men som jo da trods alt i 1000 år havde været kulturens, statens og civilisationens funda-

ment, og som havde bragt den antikke verden så store civilisatoriske goder. Spørgsmålet blev faktisk direkte formuleret som et spørgsmål om, om det mon ikke var klogest at bevare den hedenske religion som statsfundament og kulturfundament, selvom man ikke længere bogstaveligt troede på den.

Om ikke andet, så kunne man jo sige, at de hedenske guder henviste til den samme sandhed som kristendommen, og at det derfor mest af alt var et spørgsmål om individuel smag, om man søgte mod sandheden ad hedenskabets vej eller ad den kristne vej.

Paralleliteten til i dag turde være åbenbar: Også i dag står vi med en tusind år gammel europæisk binding mellem folk, stat, kirke og religion, som de facto er gået i opløsning, men som en stor del af befolkningen alligevel ønsker fastholdt i symbolsk form, netop for at bevare forbindelsen tilbage til de rødder, man hidtil af levet af og levet på.

Men altså netop kun symbolsk. Man behøver ikke at tage religionen alt for alvorligt, for ser man nøjere efter, så tror vi alle på den samme gud, hvad vi så end kalder os. Som Kjeld Holm så smukt har formuleret det:

"Jeg udelukker ikke, at mennesker af anden religiøs opfattelse end kristendommen kan finde den Gud, vi møder gennem Kristus. Jeg har mødt både muslimer og buddhister, som har været ualmindeligt spændende og sympatiske at tale med, og det er bestemt muligt, at de har fundet den samme Gud gennem deres tro."

Ifølge denne tankegang er en religion ikke bærer af en sandhed (eller en løgn), nej en religion er snarere et rør, hvorigennem man kan nå frem til en sandhed, som ligger hinsides religionen. Således lyder argumentet for kulturberigelse og multireligiøsitet i dag, og sådan lød det i år 384 hen over det selvsamme marmorgulv, hvorpå turisterne i dette øjeblik sætter aftryk med deres ecco-sandaler i det romerske støv. Og indehaverne af disse eccosandaler, dvs. de al-

mindelige europæiske borgere, er desværre også i alt væsentligt enige med Kjeld Holm.

*

Vi kan nu se, at magtkampen i senatet år 384 i realiteten for længst var afgjort. Kristendommen var i den grad blevet den dominerende religion, at den ikke engang blev svækket, da grænserne for første gang brød helt sammen i år 410. Men for datidens mennesker var fremtiden naturligvis stadig åben. Det var i den almindelige bevidsthed fortsat usikkert, om Hedenskabet, Arianismen eller katolsk kristendom skulle sejre, eller om vadestedets multireligiøse pluralisme kunne fortsætte.

Spørgsmålet, der lå foran senatets ærværdige medlemmer år 384, var på overfladen: Bliver enhver salig i sin egen tro, og er det derfor i statens interesse i lige grad at støtte forskellige livsanskuelser? Thi hvis forskellige livsanskuelser og religioner blot er forskellige veje, som fører mod samme mål, så bør staten naturligvis være lige åben over for forskellige religioner og livsanskuelser.

Og er det, spurgte man, ikke i særlig grad statens interesse og forpligtelse at støtte en livsanskuelse og religion, som i 1000 år har været kulturbærende, og som har skabt stor fremgang og lykke for ens forfædre? Det var ikke en verdensjern diskussion, men en diskussion, som de involverede vidste drejede sig om selve civilisationens kerne og livsnerve. Og det var langt fra første gang, en sådan diskussion fandt sted i Senatet.

I mere end 1100 år, siden sin oprettelse år 753 før Kristi fødsel, havde senatet været ramme om utallige diskussioner i skæbnestunder for den vestlige civilisation. Her var det blevet besluttet, at Rom skulle tage imperiebyrden på sig, da rigerne omkring det brød sammen, og Middelhavets færdselsårer skulle sikres; her havde Scipio holdt sine berømteste taler, her havde Cato, efter en århundredlang skiftevis varm og kold krig talt for udslettelsen

af Cartago som ondskabens imperium, og her, i selve senatsbygningen, var Cæsar blevet myrdet i et sidste forsøg på at bevare den gamle adels magt over imperiet.

I år 384 var Brutus og Cæsars tid imidlertid et lige så fjernt minde for romerne, som Shakespeares er det for os. Også senatets magt var nu kun en skygge af sig selv, ligesom det allerede delvist affolkede Rom var det.

De to kejserhoffer var nu formelt placerede i Milano og Konstantinopel, men ofte reelt i grænsehærenes skiftende hovedkvarterer. Alligevel var Senatet stadig et vigtigt magtcenter, om ikke andet havde det en stærk symbolsk betydning. Det skulle kontrolleres og tages i ed af den til enhver tid siddende vestromerske kejser, som jo ellers havde rigeligt andet at se til. Den vestlige del af imperiet befandt sig i de sidste faser af sin opløsningsproces. Men heller ikke det vidste man selv, det kunne først historien fortælle.

På samme måde som kun historien kan fortælle, om den nuværende åndelige og politiske opløsning i Vesteuropa virkelig er Europas endeligt, eller om der kommer en eller flere restorationer. Dør Europa allerede nu, således som næsten alt tyder på, svarer det jo stort set til, at det vestromerske rige var bukket under allerede på Trajans tid, omkring år 100.

Så ringe viljestyrke havde man trods alt ikke dengang. Men man havde jo heller ikke nogen totalitær velfærdsstat til at nedbryde borgernes vilje og livskraft. Og på trods af advarselslamperne og de ikke helt få advarende røster var der ikke mange, som i år 384 havde fantasi til at forestille sig, at den evige stad om 26 år skulle plyndres af Alerics arianske gotere for aldrig senere at få sin storhed tilbage. Det var for de fleste lige så uvirkeligt, som når fremskrivningerne i dag fortæller, at store dele af Vesteuropa om 26 år ikke længere vil være europæisk i nogen meningsfuld forstand af ordet. En alderdomssvækket civilisation synes ofte ikke kun at miste sin selvopholdelsesdrift, men også sin ev-

ne til at forestille sig sin egen undergang.

Nogle gange er det imidlertid de mest sortseende profeter, som har mest ret. Sådan var det i 384 og sådan har det været de seneste 150 år i Europa.

*

På trods af, at det vestlige kejsershof i 384 for længst var flyttet til Milano, hvor en af de mægtigste og af kejseren mest frygtede mænd var biskop Ambrosius, foregik en af tidens vigtigste diskussioner altså i den ærværdige gamle senatsbygning på Forum Romanum. Den bygning som efter en brand blev genopført af Diocletian i år 303, og som på grund af et senere virke som kirke står med komplet marmorgulv, mure og tag den dag i dag.

Formentlig var også Augustin og hans opvakte 14-årige søn Adeodatus til stede: For det første var debattens tema et emne, som interesserede Augustin overordentligt og for det andet, og endnu mere væsentligt, så blev diskussionen i senatet anført af det menneske, som den unge Augustin så allermest op til: Den mand som året før havde skaffet ham stillingen som offentligt lønnet underviser i Rom, og som i dette år skulle udvirke hans forfremmelse til retoriklærer i regeringsbyen Milano.

Velynderen var den førnævnte Quintus Aurelius Symmachus. Præfekt, senator og Pontifex Maximus. En af imperiets mest beundrede retorikere og mest respekterede intellektuelle og i øvrigt med god grund en af de helt store helte i Edward Gibbons klassiske værk fra 1776: *"The history of the decline and fall of the Roman Empire"*.

Symmachus var af en århundredgammel stenrig slægt af senatorer og intellektuelle. En slægt, som skulle fortsætte som filosoffer og konsulere i århundrederne efter ham og blive de sidste, som så småt overgav sig til kristendommen mere end 100 år senere. Og også da med stærke rødder tilbage til antikken og en vigtig kraft bag ved overførslen af den antikke dannel-

se til kristenheden. Også den kristne og nyplatoniske filosof Boethius, 150 år senere, var (som adopteret) af Symmachus-slægt, og to af hans sønner var selv konsulere. Boethius blev typisk nok født samme år som Sankt Benedikt i 481, og sammen kan de to formentlig siges at have en ikke ubetydelig del af æren for, at så meget af det bedste fra antikken blev reddet og ført med over i kristenheden.

Det er som bekendt af denne grund, den nuværende pave har valgt navnet Benedikt. Også han ser sig selv som en, der beskytter dannelsen, kulturen og oplysningen, medens mørket sænker sig.

De Benediktinske klostre var små øer i folkevandringens hav, beredt til at give fremtidige slægter mulighed for at genskabe civilisationen. Klostrene var, som Peter Brown har formuleret det, *powerhouses of prayer*. Kraftværker af bøn og kultur. Det var disse kraftværker, der blev trukket på, da Alcuin og Karl den stores hof i Aachen lagde de første byggesten til middelalderens enestående blomstring. Uden den karolingiske blomstring ville Europa ingen modstandskraft have haft, da de muslimske horder væltede ind over den iberiske halvø og videre op i Europa.

*

Boethius, der i perioder af middelalderen var Europas mest læste forfatter, betegnes med fuld ret som antikken sidste romer og middelalderens første skolastiker. Hans binding til antikken var så stærk, at der er historikere, som påstår, at Boethius på sit dødsleje omvendte sig til hedenskabet. Det er formentlig en skrøne, men hvis det var sandt, ville hans tipoldefar, Symmachus, tilbage i år 384 have været meget stolt af ham.

I en tid, hvor mennesker med ambitioner sværmede om kristendommen med samme iver, som de nu sværmer om den politiske korrekthed, var Symmachus et menneske, som stod fast. Han elskede sin antikke litteratur, det antikke hedenskab og det imperi-

um, som var vokset ud af hedenskabets muld. Han elskede alt dette med en dyb og ægte lidenskab, og han blev grebet af det dybeste mismod ved synet af det dannelsesstab og den historieløshed, han kunne observere i sin samtid. Symmachus ville have erklæret sig helt enig i Arnold Toynbees berømte udsagn: *Civilisationer bliver ikke dræbt, de begår selvmord*.

Symmachus så klart, at Imperiets problem hverken var grænsekrigene, de hastigt genkomne pestepidemier, den økonomiske krise, handlens aftagen, den løbske inflation eller det demografiske sammenbrud, nej alle disse ting var, ligesom alle nutidens forfaldstegn, bivirkninger af det åndelige forfald. I en tid med selvtillid og viljestyrke ville befolkningen have viftet disse problemer væk som et støvfnug på skulderen.

Fordi alt, hvad han elskede, var truet af dannelsesstab, almindelig ligegyldighed – og ikke mindst af den for ham at se fanatiske, enøjede og plumpe kristne kirke – derfor valgte Symmachus at gå ind i politik, og han blev, med sine retoriske evner, snart en ledende senator, præfekt og konsul.

Ligesom næsten alt, hvad der foregår i Europa i dag, var også diskussionen i senatet i Rom i 384 altså en del af en kulturkamp, kampen mellem et årtusindgammelt bærende værdisæt som var ved at forsvinde og så et nyt, der var ved at bryde igennem. Som den konservative institution senatet var, havde det stadig et flertal af hedenske senatorer, og man forsøgte derfor at bekæmpe kristendommens udslettelse af den årtusindgamle hedenske arv.

*

Og nu var spørgsmålet: Skulle staten blive ved med at støtte Vestalinderne og Roms hedenske præsteskab, og skulle sejrsgudinden Victorias statue genrejses i senatsbygningen?

Det var en kæmpe stor guldbelagt victoriastatue: Victoria står på en stor kugle eller globe med flag-

rende gevandter og udsprede vinger og ser ud til at være ved at lande. I hænderne har hun en ligeledes guldbelagt laurbærkrans, hvormed sejrherren skal krones. Oprindeligt havde det været en græsk Nikestatue, men efter romernes sejr over kong Pyrrhus af Epiros var statuen i 272 før Kristi fødsel blevet fragtet til Rom, og i år 29 før Kristi fødsel blev den af Octavian opsat i senatsbygningen, til minde om borgerkrigens ophør efter hans Sejr over Antonius og Cleopatra ved Actium 2 år tidligere.

2 år senere blev Octavian ophøjet til Cæsar Augustus og i de følgende 400 år var det ved denne statue, de ærværdige romerske senatorer svor troskab over for sandheden, over for Rom og over for Kejseren.

Symbolikken er klar: Den guldbelagte, og derfor uforgængelige, Victoria skænker med den guldbelagte laurbærkrans et uforgængeligt verdensherredømme til *Senatus Populusque Romanus*, det romerske senat og folk.

Og ligesom kristendommen i mange vestlige lande er vedblevet at være statsreligion, efter at ateismen for 100 år siden fik overtaget i landenes eliter, således vedblev den romerske kejser og det romerske senat med at statsunderstøtte det hedenske præsteskab, ligesom man altså vedblev at føre de politiske forhandlinger i senatet under Victorias beskyttende vinger.

Ja, endnu mere bemærkelsesværdigt er det, at de kristne kejsere fra Konstantin den store og 75 år frem vedblev at være Pontifex Maximus, dvs. ypperstepræst for den hedenske statsreligion. Det kan virke selvmodsigende, men nøjagtig som det er tilfældet i dag, så forsvarede man den fortsatte støtte til hedenskab med, at det jo blot var en ærværdig gammel tradition. Det er jo ikke mere mærkeligt end at f.eks. Prince Charles af England, som er født til at være kongerigets øverste "defender of the faith", reelt bekender sig til nyreligiøsitet og multireligiøsitet, og i sommeren 2010 udtalte disse vise ord

under en tale på Oxfords center for islamstudier:

"Den ubekvemme sandhed er, at vi deler denne planet med resten af skabningen[...] Det er hvad Islam altid har forkyndt og at ignorere denne sandhed er at svigte vores kontrakt med skabningen."

Tænk at kunne gøre knæfald for økofascismen og islamfascismen i en og samme sætning. Bedre kan det næsten ikke blive. Men kristent er det ikke, og det er kun logisk, at Charles har sagt, at han som konge vil være "defender of the faiths" (i flertal), hvilket jo er det modsatte af at være kristentrosens forsvarende.

*

At man ville have victoriastatuen stående i det romerske senat var jo heller ikke anderledes, end at det danske folketing forsat fører sine forhandlinger under det store kors øverst på Christiansborgs spir. Man forstår nu ikke længere korset som folketingets bekendelse af, at lovgivningen foregår under den levende Guds åsyn og i ansvar over for ham, men alene som en historisk relik. Om føje år skal den formentlig først fjernes helt for ateismens skyld, så genopsættes sammen med en halvmåne for pluralismens skyld og til sidst fjernes, så halvmånen står alene tilbage. Det var den udvikling, Rom gennemgik. Først blev kristendommen accepteret, så statsanerkendt, så ligestillet og så enevældig. Men det skete ikke uden kamp.

Efter kristent pres blev victoriastatuen fjernet af Kejser Constantius II i år 357, genetableret fire år senere af den hedenske Julian den frafaldne og fjernet igen af Gratian i 382. Gratian, som var under stærk indflydelse af Ambrosius, var også den første kejser, som afskrev sig titlen som Pontifex Maximus og gav den tilbage til senatet. (Først 100 år senere blev titlen gjort kristen og overført til pave-stolen)

Men nu, i 384, er Gratian død,

og senatet beslutter derfor, anført af Symmachus, at sende en delegation til hoffet i Milano og anmode den nye kejser, Valentinian II, om i det mindste at få victoriastatuen genrejst i senatet og få genindført den kejserlige understøttelse af vestalinderne og de vigtigste hedenske præstestillinger.

I mangel af en villig kejser var det nu Symmachus, som ud over at være romersk senator og konsul også var Pontifex Maximus. Så det var naturligt, at det netop var ham, som ledede delegationen, og som skrev det memorandum, som skulle overrækkes til den kun 13-årige kejser Valentinian II og hans hof.

Da det som sagt var Symmachus, som i 384 fik Augustin indsat i imperiets fornemste retoriklærestol i Milano, taler meget for, at det netop var denne rejse, han brugte som anledning til det. Augustin var altså efter al sandsynlighed med i delegationen og blev her for første gang introduceret for biskop Ambrosius.

Symmachus havde fået Augustin anbefalet af manikæiske bekendte i Kartago og gav paradoksalt nok netop stillingen til Augustin, fordi han forestillede sig, at det kunne modvirke den kristne indflydelse ved hoffet. Og hans håb var ikke så ørkesløst, som vi måske ville tro.

Symmachus er i memorandummet tydeligvis opmærksom på, at han bevæger sig i minefyldt farvand, så han holder sig tilbage fra direkte at kritisere kristendommen, han omtaler blot diskret tiden fanatisme, som ikke vil give plads til andre. Formentlig har han sat sin lid til, at hoffet virkelig var multireligiøst og kendte til nødvendigheden af tolerance, for så vidt som kejserens mor, og flere af de ledende hærførere, var arianere.

Kun Ambrosius' aggressive modstand og slet skjulte trusler om pøbelvold i gaderne, forhindrede hoffet i at imødekomme de arianske dele af hæren og overdrage en af Milanos hovedkirker til arianerne.

Symmachus' memorandum er et lille retorisk mesterværk og har,

for både form og indhold, været berømmet lige siden. Han skriver:

Hvad er mere passende end at forsvarer de institutioner vore forfædre har bygget, forsvarer vort land. Vi lever i en glørværdig tid, og hvad er mere glørværdigt end at forstå, at man må handle for at bevare forfædrenes traditioner. Vi forlanger derfor at de religiøse institutioner genskabes i den form der i så lang tid har været til statens gavn.

[...]

Hvem holder så meget af vore barbariske fjender at han ikke ønsker et alter for sejrsgudinden?

[...]

Vi ønsker sikkerhed og orden for vore forfædres og vort fædrelands Guder.

Al fromhed og Gudsdyrkelse bør betragtes som det samme. Vi har alle de samme stjerner over os, himlen er fælles for os alle, vi har den samme verden omkring os. Hvad forskel gør det så ad hvilke veje vi hver især søger sandheden? Vi kan ikke alle nærme os så dybt et mysterium ad den samme vej;

[...]

Vi tilbyder bønner, ikke konflikt.

Hvilken fordel har staten ved at afskaffe støtten til vestalinderne. Skal den ædlest og højmodigste kejser nægte vestalinderne det som de nærmeste kejser gav dem.

Således forsætter han med klar retorik og med argumenter, der bevidst undgår at omtale nogen modsætning mellem hedenskab og kristendom og i stedet antyder, at kejseren vil ære den samme magt ved at støtte vestalinderne og ved at gå til kristen gudstjeneste. Det er den samme Gud, siger Symmachus. Vi har den samme himmel over os og søger det samme mål.

Og hans tro på at kunne overtale hoffet var som nævnt ikke helt illusorisk. Netop arianismen ved hoffet gjorde det sandsynligt, thi arianere benægter den kristne trinitetslære og mener, at Gud ikke har åbenbaret sig fuldt ud i Kristus. Faderen har så at sige gemt noget af sig selv.

Derfor nævnes arianismen og muhammedanismen da også i samme åndedrag i Confessio Augustana som to forskellige kæt- terier mod trinitetslæren og tona-

turlæren, og derfor er de også på samme måde principielt åbne for påstanden om, at man i andre religioner kan møde Gud. Bag de gudsbilleder, som er forskellige, kan der udmærket gemme sig den samme gud. Kun de kristne har hævdet, at den inkarnerede Gud er 100% identisk med skaberguden.

Arianismen er med andre ord ikke så totalitær og ekskluderende som traditionel kristendom er det, og netop derfor kan arianerne i det mindste sætte sig ind i Symmachus helt grundlæggende skeptici- stiske argument. Det samme argu- ment som altså også bruges af nu- tidige kættere såsom biskop Kjeld Holm.

*

Også biskop Niels Henrik Arendt er anti-trinitarianer, når han i bogen "Er det den samme Gud?" skelner mellem den enkelte reli- gions gudsbillede og så den san- de Gud, som er bagved gudsbille- det. Hvor sandt vi end synes vort gudsbillede er, så må det ikke, si- ger Arendt, få os til at kalde de andres gudsbilleder usande, for bag- ved billederne er der en Gud, som er fælles for os alle.

Arendt lader derved en smule agnosticisme blive tilbage i kristen- dommen. Akkurat nok til at være stuere. Akkurat nok til at kunne kaldes moderat, inkluderende og kulturåben. Og det kan man i dag kun blive kaldt, hvis man er værdi- mæssig relativist. Men kristendom er det ikke, thi kernen i kristen- dommen er, at Gud har åbenbaret sig, fuldt og helt.

Ligesom Symmachus ville Arendt have holdt af en gammel indisk fortælling om en konge, som samlede alle byens blinde på et torv. De havde aldrig før hørt om en elefant, men en sådan blev så ført ind midt på torvet: En af de blinde fik lov at røre ved hovedet og fik at vide: Dette er en elefant. Andre fik lov til at røre øret og fik at vide: Dette er en elefant. Igen andre rørte ryggen, benet, andre fodsålen, halespidsen osv. Og hver gang fik de at vide: Dette er en ele-

fant. Bagefter skulle de så fortæl- le hinanden, hvad en elefant er, men de kunne naturligvis ikke bli- ve enige. Pointen er, at bagved alle bekendelserne er der en sandhed, som er langt større end den enkel- te bekendelse.

Det Arendt siger i sin bog er, at vi må sætte os sammen med den anderledestroende og, idet vi hol- der fast i vores eget syn som sandt for os, så må vi også være åbne over for den andens helt anderle- des gudsbillede. Vi kan ikke skub- be den anden fra os ved at sige, at han dyrker en falsk gud, vi kan højest fastslå, at vi siger noget vidt forskelligt om Gud. Og vi er jo al- le syndere, som ikke kan erkende sandheden. Vi mærker snabelen og tror, at det er det hele.

Argumentet findes også i en stærkt kulturkonservativ varia- tion, som oftest føres tilbage til Ernst Troeltsch. Som kantianer mente Troeltsch, at kristendom- men må renoncere på sin univer- salisme, men det betyder ikke, at vi som kristne renoncerer på dens sandhed. Troeltsch gentager der- for arianernes påstand om, at Gud ikke er fuldt åbenbaret i Kristus. Som kristne og europæere ser vi kun den side af Guds ansigt, som han har vendt mod os.

Ifølge Troeltsch kan en civilisa- tion eller kulturkreds nemlig ik- ke overskride sig selv. Kulturkred- sen og dens religion danner en næsten lukket hermeneutisk cir- kel. Gud har vist os et ansigt i Jesus Kristus, men han kan have andre ansigter, når han taler til andre. "Hvem vover," spørger Troeltsch, "at fælde domme når det drejer sig om de dybeste værdier? Kun Gud selv[...]
kan gøre det"

Og det samme argument hører man som nævnt i dag ofte fra kul- turkonservative, som på den ene side f.eks. er stålsatte i deres af- visning af muslimsk indvandring, men som på den anden side fin- der det meningsløst at missionere for vestlige ideer. Med dette udgangspunkt, som Samuel Hun- tington også deler, kan man på én gang ytre så konservative holdnin- ger, det skal være, og samtidig und- gå at blive stemplet som from eller

som fanatiker. Derfor er det umådelig populært, f.eks. blandt konservative akademikere, men efterhånden også i de bredere befolkningslag med konservative sympatier. Det giver muligheden for at være relativist og praktisk konservativ på én gang.

*

En almindelig veluddannet dansker af i dag bekender, ved at være døbt og ved at være medlem af folkekirken, stort set den samme tro, som den Paulus, Augustin og Luther bekendte. Og han bekender så også derved, at hans konkrete liv skal leves i skyggen af, at der findes en metafysisk virkelighed og sandhed, som er uendeligt meget vigtigere end hans materielle vilkår i denne verden.

Men spørger man personligt den samme dansker, hvad hans livsanskuelse går ud på, så vil han oftest give udtryk for, at han bekender sig til netop den blanding af relativistisk og konstruktivistisk syn på religion, som man i dag opdrages til i uddannelsessystemet, som er den socialt mest accepterede og derfor også den, som bedst sikrer succes på arbejdsmarkedet, under pardannelse og i andre konkurrenceprægede sociale sammenhænge.

At have en i kristen forstand metafysisk tro, dvs. en tro på en person som er over og uden for den menneskelige bevidsthed, men som kan gribe ind i verden, er for nutidens europæer noget skræmmende noget. Man kalder det over én kam for fundamentalisme. Og har man en sådan tro, vil man i en eller anden grad være hæmmet i sine karrieremuligheder, i sit valg af venner, af livsledsager osv. Ikke nødvendigvis meget, men dog noget.

Derfor socialiseres vi i en anden retning, og derfor er også mange præster hurtige til at forsikre, at deres tro skam ikke skal forstås metafysisk, men kun (netop kun) eksistentielt og kulturelt.

Det nærmeste man almindeligvis – hvis overhovedet – kommer troen på en levende Gud, er en

mild form for agnosticisme. Men selv den er i dag oftest udskiftet med en næsten helt entydig benægtelse af stort set alle de kristne grundpåstande.

Til gengæld forsvares kristendommen som kulturfundament. De samme mennesker, som klart siger, at de ikke tror på en skabende og opretholdende Gud, eller på Jesus Kristus som den ved hvem verden blev skabt, og som i tidens fylde lod sig inkarnere og korsfæste for vores frelses skyld, de samme mennesker sender gladeligt deres forsvarsløse børn til minikonfirmandundervisning.

Man sender børnene til kristendomsundervisning i kirken og lader dem konfirmere, men ville oftest blive chokerede og forargede, hvis det resulterede i, at de som unge eller voksne udviklede en personlig tro og f.eks. begyndte at gå i kirke og tro på, at Jomfru Maria var jomfru eller at Jesus opstod fra de døde. Sådan var opdragelsen jo heller ikke ment!

Men hvordan var den så ment? Hvad er meningen med at sende børnene til bekendende undervisning i en religion, som man selv siger man ikke tror på, og som man ikke kunne drømme ved sit eget eksempel at pege hen imod?

Opførslen er ganske rigtigt skizofren og udtryk for en i længden uholdbar opløsningsfase i vores samfund.

Men også galskab kan der nogle gange være en mening i. Og det tror jeg gælder i dette tilfælde. Jeg tror, at årsagen til denne dobbelthed er, at det ikke kun er religion og kirke, man i dag har et konstruktivistisk syn på, det gælder også kultur, samfund, politik og moral.

Man véd, at samfundet er et produkt af det åndelige fundament, og i lyset af den mere og mere åbenlyse svindsot, Europa lider af, og i lyset af den ensidigt erklærede igangværende civilisationskrig mellem islam og resten af verden er der flere og flere der har en klar – bevidst eller ubevidst – fornemmelse for det, som Toynbee, i forlængelse af Troeltsch og Max Weber slog fast, nemlig at re-

ligionen er den primære byggekloks i konstruktionen af kulturer og civilisationer.

Derfor tør man ikke forlade kirken, selvom man ikke længe tror på dens budskaber. Man sender sine børn til indledende konfirmationsforberedelse i håb om, at de, ligesom en selv, kan blive ved med at høste frugterne, efter at træet er fældet. Og det kan jo også gå en kort tid. Men holdningen er naturligvis ikke holdbar. Man kan jo netop ikke i længden høste frugterne af et træ, som man ikke længere kan se, bare ved at sige man holder af det, eller ved at fortælle børnene eventyr om det. Som Toynbee har formuleret det:

Kommunismen, [...] er, tror jeg, et enkelt blad taget fra kristendommens store bog – et blad som er revet ud og fejllæst. Demokratiet er et andet blad fra kristendommens bog som også, frygter jeg, er blevet revet ud og måske ikke fejllæst, men i hvert fald tomt for mening ved at blive skilt fra sin kristne kontekst og sækulariseret; og vi har tydeligvis, i nogle generationer levet af praktisk og åndelig kapital. Jeg mener: Holdt fast i en kristen praksis uden at besidde kristen tro. Og praksis som ikke støttes af tro, kan ikke bestå.

Det svarer til, når en virksomhed æder af sin egen kapital, eller når man fodrer en hund med dens egen hale. Det kan kun fortsætte en vis tid.

Under alle omstændigheder ser vi en klar diskrepans – ja oftest modsætning – mellem hvad de fleste almindelige danskere bekender i deres religiøse kult og i deres overgangsriter, og så det de bekender, når de selv formulerer sig. Det er to vidt forskellige livsanskuelser, religioner, guder eller hvad man nu vil kalde det. Man bekender officielt troen på én Gud, men praktiserer troen på en anden. Og så er vi tilbage ved den delegation, som ankom til Milano for at fremlægge Symmachus' memorandum for kejseren.

*

I sit memorandum kritiserer Sym-

machus ikke kristendommen, men hans grundlæggende holdning var, at Rom kun ville forblive Rom, så længe Rom holdt fast ved sine guder. Om disse i egentlig forstand var sande eller ej betød mindre, de skulle blot holdes for sande af romerne. Det var for dette kulturkonservative standpunkt, han ofrede alle sine talegaver.

Det var imidlertid ikke kun Symmachus' egne talegaver, som gjorde hans memorandum berømt middelalderen og renæssancens igennem.

En anden grund var, at Ambrosius sørgede for at få det i høring og skrev et modskrift, hvor han intet gør for at afkræfte Symmachus' fordomme om katolsk kristendom. Han bruger dem tværtimod til at skabe en virkningsfuld æstetisk dualitet.

Læseren af de to skrifter forestiller sig uvægerligt på den ene side den ædle romerske aristokrat. Stenrig, slank, netop trådt nyolieuret ud fra badeanstalten, velklædt og med et lille hof af unge, smukke og rige intellektuelle omkring sig. På den anden side den viljemæssigt hårde og stejle, men ydmygt klædte Ambrosius som, kan man forestille sig, kommer lige fra et besøg i Milanos værste pøbelkvarter og hele tiden henviser til kirkens fattige herre og mester.

Ambrosius og Symmachus var biologiske fætre og havde nogenlunde samme grad af dannelse, men i denne historiens skæbnetime gik de hver sin vej. Den dannede agnostiker over for den fanatisk troende.

Og som en anden Hans Castorp, der vakler mellem Settembrini og Naphta på Troldfjeldet, står Augustin mellem agnostikeren Symmachus og den fromme Ambrosius.

Og ligesom i Troldfjeldet kommer man snart i tvivl om, hvem der egentlig repræsenterer hvad. Ifølge de gængse fordomme er Symmachus rationalisten og Ambrosius den overtroiske, men ser man nærmere efter, er det snarere omvendt. Symmachus henviser til fortidens romerske storhed og mener, denne hang sammen med

forfædrenes hedenske tro. Hvor til Ambrosius tørt svarer, at det er hans fornemmelse, at krigen udfald først og fremmest afhænger af hærenes dygtighed og tapperhed snarere end af deres fromhed.

Og da Symmachus henviser til den manglende statslige understøttelse af vestalinderne som årsag til mange af rigets ulykker, deriblandt sidste års hungersnød i Italien, spørger Ambrosius tørt tilbage, hvad det så skyldes, at høsten i dette år, hvor Vestalinderne fortsat mangler understøttelse, tegner til at blive overvældende stor.

Det er i en vis udstrækning ikke skepticisten Symmachus, som repræsenterer en affortryllet verden, men den fast troende Ambrosius som gør det. Og det er jo i virkeligheden ikke så mærkeligt. Som agnostiker lever Symmachus jo i en usikker verden. Ambrosius derimod lever i en klippefast verden. Han kender Guds væsen og stoler på hans tilregnelighed. Ambrosius tror på Gud, agnostikeren Symmachus tror potentielt på hvad som helst.

Og midt imellem dem står så Augustin, som ved hjælp af de rationelle filosoffer netop har konkluderet, at manikæismen bygger på løgn. Derfor er han nu som Symmachus skepticist. Han skriver om sin livsanskuelse i denne periode:

Ligesom akademikerne [...]tvivlede jeg da om alt.

*

Ambrosius' prosa er langt simple end Symmachus', og den kommer hurtigt til målet. Det æstetiske har ikke længere selvstændig værdi, det er alene et middel.

I hvor høj grad Ambrosius også æstetisk repræsenterede noget nyt ses ved, at han er den første historiske person, som er kendt for at læse indenad, dvs. læse uden samtidig at udtale ordene. Hvad Augustin omtaler med stor undren i sine bekendelser. Han beskriver Ambrosius' læsemåde, som at han læser direkte med hjertet:

Når han så læste, gled øjnene hen over siderne, og hjertet udforskede meningen.

For den antikke hedning, Symmachus, er sproget uadskilleligt fra det fysiske lydlige udtryk; for den kristne europæer, Ambrosius, er sproget først og fremmest en åndelig betydningsbærer. Bærer af et indhold, en metafysisk mening der ikke er af denne verden. Han læser med hjertet.

For det antikke menneske er denne verden plastisk, den er form. Derfor skal ordene altid udtales, og derfor kunne ikke engang matematikken indeholde abstraktioner. Begrebet nul eller negative og abstrakte tal var umulige, ligesom udtalte lydløse ord var det. Derfor var højtlæsningssrollen næsten den eneste bogform i hedenskabet, medens den til opslag og opbyggelig personlig læsning langt bedre kodex-bog blev dominerende i takt med kristendommens udbredelse.

Således stod den olierede, æstetiske, bogrullelæsende og stoiske aristokrat som fortidens repræsentant over for den kodex-læsende og asketiske Ambrosius, der læser med hjertet i stedet for med tungen, og som havde været velhavende, men straks ved sin dåb havde foræret familieformuen til kirken.

Ambrosius' sprog skulle først og fremmest vise ud over sig selv og hen til den metafysiske virkelighed hinsides den fysiske verden, men samtidig tale til mennesket midt i dets jordiske dagligdag. Ambrosius er jo, sammen med Hilarius af Poitier, den første kendte kristne salmedigter, og hans kirke i Milano den første, hvor menigheds-sangen blev en del af Gudstjenesten.

*

De to fætre, Symmachus og Ambrosius, må have følt sig dybt fremmedgjorte i hinandens selskab. Med samme dannelsesmæssige udgangspunkt befandt de sig nu tilsyneladende på hver sin side af et af historiens store paradigmeskift. Symmachus mener, at Am-

brosius har forrådt sit eget ophav, og endnu mere forrådt følte han sig givetvis tre år senere, da også Augustin, hans egen opfindelse så at sige, lod sig døbe af Ambrosius. Augustin beskriver, hvordan han i første omgang mest var betaget af Ambrosius' magt, status og evner som folketaler, og alene hørte på ham for at franarre ham retoriske færdigheder.

Sådan kom jeg til Milano og til biskop Ambrosius, [...] Uden mit vidende førte du[Gud] mig til ham, for at han med mit vidende kunne føre mig til dig. Den Guds mand modtog mig faderligt og viste mig i min udlændighed en velvilje, som var en biskop værdig. Jeg begyndte også at sætte pris på ham, i begyndelsen ganske vist ikke som sandhedslærer, da jeg jo havde opgivet at finde sandhed i din kirke, men som en mand der ville mig det godt. Når han talte til folket, var jeg også en flittig tilhører, om end ikke i den rette hensigt, men for at få indtryk af hans veltalenhed.[...]Jeg lyttede spændt til hans ord, men jeg stod der uden at bryde mig spor om indholdet. Jeg glædede mig over hans behagelige tale, der vidnede om større lærdom end Faustus', men var mindre fornøjelig og besnærende hvad formen angik.

(14):

Jeg var ganske vist ikke interesseret i at høre efter, hvad han sagde, men kun hvorfor han sagde det. Denne ligegyldige interesse havde jeg beholdt, selv om jeg tvivlede på, at der stod nogen vej åben til dig for et menneske. Men sammen med ordene som jeg synes godt om, trængte også noget af indholdet, som jeg ellers foragtede, ind i min bevidsthed. Jeg kunne ikke skille de to ting ad. Så selv om jeg kun åbnede mit hjerte for at få fat i, hvor glimrende han talte, gik det samtidig op for mig, hvor sandt det var hvad han sagde.

Her ser vi begyndelsen til den sidste del af Augustins lange omvendelse. Det går op for ham, at Ambrosius taler sandhed. At der måske alligevel findes en *religio vera*, en sand religion.

Det er forståeligt, at Symmachus følte sig forrådt. Her havde han brugt sin magt og indflydelse på at føre Augustin frem i verden,

ja ført ham helt til tops i forventning om, at han ville være en støtte i kampen mod kristendommen. Men som en anden troldmandens lærling løber han løbsk. Og så tilmed forført af Ambrosius.

*

Spørgsmålet er imidlertid, hvem det egentlig er, som er forræder. Hvem er det, som forråder alt det bedste i den antikke og romerske kultur, som Symmachus angiveligt elsker så højt? Er forræderen mon ikke ham, som med Pilatus retorisk spørger "hvad er sandhed" og derved på forhånd har afvist at ville finde sandheden. Er forræderen ikke ham, som når han konfronteres med spørgsmålet om, om Vestalindeinstitutionen skal opretholdes, ikke spørger om det er en sand institution, men henviser til, at det er en gammel og ærværdig institution.

Forfædrene dyrkede Victoria, fordi de dermed mente at dyrke en sand gud, og de ofrede til hende, fordi de dermed mente at have forbindelse med en virkelig eksisterende gud. Tror man ikke længere dette, så står man et helt andet sted end dem. Så har man ikke længere den samme gud.

Dyrker man en tradition for traditionens skyld, så dyrker man ikke længere denne tradition, man forråder den, thi forfædrene dyrkede den ikke for traditionens skyld, men for sandhedens skyld. Er man kristen for Danmarks eller for Europas skyld, så er man hverken tro mod Danmark eller Europa. Og man er slet ikke kristen.

Bekender man sig til den kristne tro, fordi man mener, at dette er med til at opretholde den europæiske civilisation, så er man ikke med til at opretholde den europæiske civilisation. Så undergraver man den reelt endnu mere, end hvis man ærligt fornægtede kristendommen. De lunkne skal udstødes.

Ønsker man folkekirken opretholdt, fordi den er en del af det danske kulturgrundlag, så er man ikke derved med til at bevare det danske kulturgrundlag, men

tværtimod den, der allerkraftigst undergraver det danske kulturgrundlag.

Man er mindre i strid med den europæiske civilisation og dens kompromisløse sandhedssøgen, hvis man ønsker korset på Christiansborgs spir fjernet, fordi det repræsenterer en løgn, end hvis man ønsker det bevaret, fordi det repræsenterer en ærværdig folkelig tradition.

Der findes kun én grund til at bevare korset over Christiansborg eller korset i Dannebrog, og det er at Danmark er en korsfararnation. Dvs. et folk og et land, som beken-der sig til kristendommens sandhed. Hvoraf naturnødvendigt følger, at man ønsker for alle andre folkeslag, at de også må komme til sandheden.

Symmachus tager derfor fejl, når han tror, det er ham, som står på traditionens side, og Edward Gibbons tager fejl, når han tror, at Symmachus var en af dem, der bekæmpede Roms forfald og fald.

Symmachus' traditionsdyrkende agnosticisme og given køb på fornuften er tværtimod udtryk for alt det, der undergravede den antikke verden, medens Ambrosius' kompromisløse søgen efter sandheden er udtryk for alt det, der gjorde den stærk.

Det forstod kirken lige fra begyndelsen. Allerede Justin Martyr i det andet århundrede fastslog, at hele den hedenske gudeverden bestod af falske dæmoner, af faldne engle, som kommer til os for at lokke os bort fra frelsen. Men samtidig så han i kernen af den hedenske civilisation en profeti, som kristendommen er opfyldelsen af. Kristendommen er den *vera philosophia* og den *vera religione*, som alt det bedste i hedenskabet pegede frem imod.

Deres guder var falske, men deres længsel var sand. Hedenskabetets hjerte var uroligt, indtil det fandt hvile i Kristus.